

УДК 332.122

ЗАХАРЧЕНКО В. І., д.е.н.

м. Вінниця

ІСТОРИКО-ЕКОНОМІЧНИЙ АНАЛІЗ ТЕОРІЇ РОЗМІЩЕННЯ ПРОМИСЛОВОСТІ: МІКРОЕКОНОМІЧНИЙ РІВЕНЬ

***Анотація.** У розрізі основних напрямів економічної науки розглядаються особливості розвитку теорії розміщення промисловості на мікроекономічному рівні. Наведено системну інтерпретацію сучасної теорії розміщення промисловості на мікрорівні, зокрема основи теорії елементарних промислово-територіальних систем.*

***Ключові слова:** теорія (економічної науки, розміщення промисловості), системний підхід, промислова територіальна система (елементарна та ін.).*

***Аннотация.** В разрезе основных направлений экономической науки рассматриваются особенности развития теории размещения промышленности на микроэкономическом уровне. Приведена системная интерпретация современной теории размещения промышленности на микроуровне, в частности основы теории элементарных промышленно-территориальных систем.*

***Ключевые слова:** теория (экономической науки, размещение промышленности), системный подход, промышленная территориальная система (элементарная и др.).*

***Abstract.** Within the main areas of economics theory of the features of the distribution of industry at the micro level. Shows the systematic interpretation of the modern theory of the distribution of industry at the micro level, including basic theory of elementary industrial and territorial systems.*

Постановка проблеми. Сучасна теорія розміщення промисловості є “гілкою” більш загальної теорії – використання простору та розміщення виробництва. Але, розглядаючи її в рамках останньої, слід було б,

вслід за М. Блаугом, визнати, що до середини ХХ ст. вона розвивалася "в повній відокремленості від основних напрямів як класичної, так і некласичної економічної науки" [1, с. 546]. Точніше, як справедливо відмічають А.Д. Сапожников та ін., "спроби безпосередньої інтеграції просторового фактора (теорій розміщення виробництва, в т. ч. й промислового. – В. 3.) в систему загальноекономічних теоретичних побудов можна перерахувати по пальцях" [2, с. 29].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Нечисленні спроби узагальнення теорій розміщення промисловості знаходимо як у більш ранніх працях (О. Енгландер, А. Предель, Г. Ритчль, Т. Паландер, А. Льош, Е. Гувер У. Изард, О. Пчелінцев), так і в працях останнього періоду (П.Я. Бакланов, М. Блауг, В.А. Васильєв, А.Д. Сапожников, М.В. Смольников). Однак у них (за рідким винятком) теорія розміщення промисловості розглядається поза контекстом основних напрямів економічної думки і, переважно, в термінах класичної теорії, започаткованої ще в працях В. Лаунгардта та А. Вебера, хоча в практичному сенсі більше значення має її системна інтерпретація.

Мета статті. Оскільки "розвиток самостійного розмісницького напрямку економічної думки не в стані зняти питання про інтеграцію просторового фактора в рамках загальної економічної теорії" [2, с. 20], то варто розглянути особливості розвитку теорії розміщення промисловості у контексті основних напрямів економічної науки і системного підходу. При цьому ми вважаємо, що немає сенсу розглядати теорію розміщення промисловості в рамках вузьких напрямів економічної теорії, типу австрійської чи шведської школи, оскільки окремі теорії розміщення промисловості інколи важко співвіднести навіть із загальними напрямками економічної науки.

Виклад основного матеріалу. Вважається, що теорія розміщення промисловості зародилася в кінці ХІХ ст. Однак її "коріння" простежується вже у Р. Кантільона – одного з попередників першої значної школи економічної теорії *меркантилізму* (рис. 1). У праці "Про природу торгівлі" (1756) він, зокрема, вважав вигідним наближення підприємств переробної промисловості до сільської місцевості, як місця виробництва сировини для неї.

Але лише *класична політична економія* створила необхідні передумови для становлення класичної теорії розміщення промисловості. Її видатні представники А. Сміт, Д. Рікардо та С. Міль показали, що розміщення промисловості є до певної міри функцією просторового розподілу сільськогосподарських надлишків, необхідних, як продовольство, для промислових робітників і, як сировина, – для виробництва. А. Сміт, крім того, довів, що розміщення промислового виробництва сильно залежить від транспортного фактора і тому має тяжіти до морських і річкових берегів задля здешевлення збуту продукції [4, с. 133–134].

Класична політична економія, з її розвинутою теорією диференціальної ренти (Д. Рікардо та ін.), сприяла виникненню спочатку теорії розміщення сільськогосподарського виробництва (на початку ХІХ ст.), а вже потім (наприкінці ХІХ ст.) – промислового виробництва, що відповідало логіці трансформації аграрного суспільства в індустріальне.

Фундатор теорії розміщення сільського господарства німецький економіст Й. Тюнен у праці "Ізольована держава у відношенні до сільського господарства й національної економії" (1826) розробив власну (на відміну від теорії Д. Рікардо) теорію земельної ренти, яка лягла в основу моделі концентричного розміщення сільськогосподарських зон навколо міста як ринка збуту. З позицій теорії розміщення промисловості "кільця" Тюнена можна розглядати як сировинні зони підприємств з різним рівнем матеріалоємності їхнього виробництва. Хоча існує думка, що особливо великого значення для розвитку теорії розміщення промисловості ідеї Й. Тюнена не мали [5, с. 536].

Становлення теорії розміщення промисловості було викликано промисловим переворотом у Німеччині (всередині ХІХ ст.) і було тісно пов'язане з *історичною школою*. Її представник А. Шеффле (1873) одним з перших застосував підхід Й. Тюнена до розміщення промисловості. Він розглядав єдиний штандортний фактор – відстань підприємства від міста, положення якого вважається заданим. На цій основі він будував класифікацію підприємств різних галузей промисловості: за їх поведінкою при віддаленні від міста як місця чистого споживання.

Ще один представник історичної школи В. Рошер у праці "Дослідження про закони, які визначають доцільне розміщення галузей промисловості" (1865) при аналізі розміщення промисловості виходив не з емпіричних посилок, а з *теорії трьох факторів виробництва* (землі, праці та капіталу), яка стала предтечею неокласики. У залежності від частки окремих факторів у загальних витратах виробництва Рошер будував схеми розміщення промислових підприємств.

Але фундаментальні засади теорії розміщення промисловості розробили німецькі економісти В. Лаунгардт та А. Вебер. Своїм завданням вони ставили відкриття "вічних" законів розміщення промисловості за умов досконалої конкуренції. Причому на перший план висувались не виробничо-економічні, а техніко-економічні відносини, що було дуже характерним для *маржиналізму*. З позицій останнього, механізм вільної конкуренції забезпечує об'єктивну оцінку корисності (значимості) кожного з факторів розміщення виробництва.

В. Лаунгардт у праці "Визначення ефективного розміщення промислового підприємства" (1882) вперше сформулював задачу оптимального розміщення промислового підприємства або задачу "трьох точок". В сучасному трактуванні вона формулюється так: як знайти оптимальне місце для підприємства,

яке виробляє один продукт за постійних виробничих витрат для одного незмінного ринку збуту та двох фіксованих місць, де добувається сировина, коли оптимальним розміщенням вважається таке, що мінімізує сукупні транспортні витрати на одиницю продукції [1, с. 551].

В. Лаунгардт довів свої теоретичні узагальнення до побудови локаційного трикутника, дві вершини якого відповідають джерелам сировини, а одна – ринку збуту. У шуканій оптимальній точці розміщення виробництва, за Лаунгардтом, має досягатися мінімум транспортних витрат.

Лаунгардт розвинув і теорію Й. Тюнена. У “Математичних принципах економічної науки” (1885) він доповнив її аналізом ринків збуту продукції окремих

підприємств, а також зазначив, що оптимальний ринок збуту має форму правильного шестикутника.

Ринкові (збутові) зони і трудовий фактор вивчав італійський економіст А. Лорія (1898). Він, зокрема, висловив припущення, яке випередило свій час, що не мінімальні транспортні витрати, а максимальний прибуток визначає місцезположення промислового підприємства.

“Батько” неокласиків А. Маршалл (1890) у якості основних факторів розміщення промисловості розглядав близькість до ринків сировини та збуту, наявність робочої сили та сприятливість клімату. Він також підкреслював роль кваліфікованої робочої сили та інерції основних виробничих фондів у формуванні загальної картини розміщення промисловості. Цінною

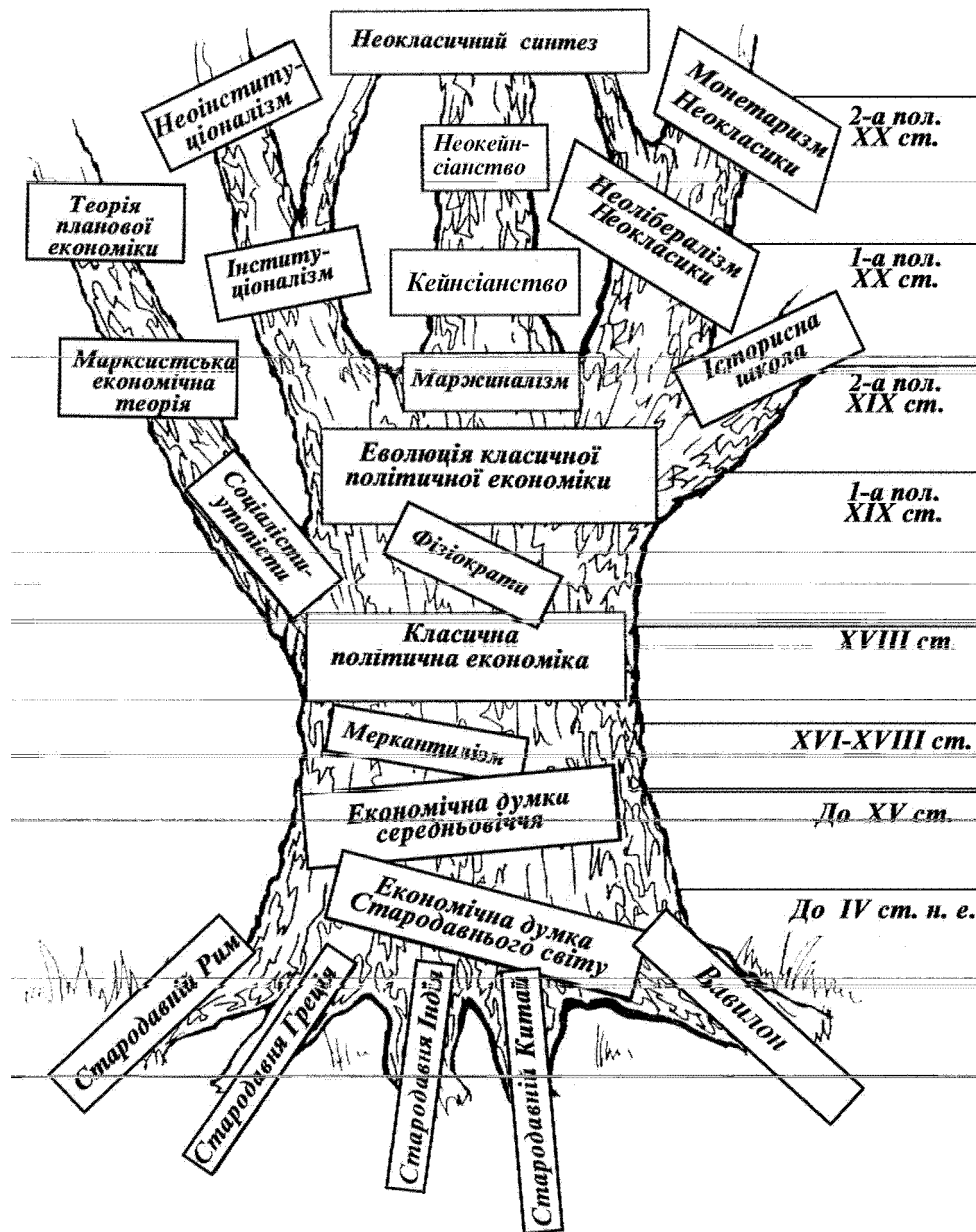


Рис. 1. Генезисне дерево основних напрямів економічної теорії

Джерело: складено на основі [3, с. 16].

є його думка про те, що фактори місцезнаходження можуть бути виражені у грошовій формі – як “зовнішня економія”. Отже, А. Маршалл, як і багато інших економістів, задовольнявся тією формою врахування просторових аспектів економіки, яка передбачала включення транспортних витрат у сукупні витрати виробництва [2, с. 19-20]

Отже, до початку ХХ ст. теорія розміщення промисловості уже мала досить чимало напрацювань і певний вихід на практику. Зокрема, у додатку до матеріалів ХІІ промислового цензу США (1990 р.) визначалося сім факторів розміщення виробництва: 1) близькість матеріалів; 2) близькість ринку; 3) можливість використання водної енергії; 4) кліматичні умови; 5) наявність робочої сили; 6) можливість використання капіталу; 7) вплив уже існуючих в даному пункті виробництв [6, с. 44].

Але найбільший вклад у розробку теорії розміщення (штандортної теорії) промисловості вніс Альфред Вебер (брат знаменитого соціолога Макса Вебера). Його головна праця “Теорія розміщення промисловості” [7], базувалася не скільки на підходах маржиналістів, стільки була нав'язана неокласичними ідеями А. Маршалла [2, с. 22]. Її теоретичні засади високо оцінювались як на Заході, так і в СРСР, зокрема відомим радянським вченим в галузі економічної географії М.М. Баранським (в передмові до російського видання книги Вебера).

Вебер спочатку припускає, що виробничі витрати певної виробничої одиниці (технологічні коефіцієнти) в межах певної території однакові. І тому задача її розміщення зводиться до визначення точки, в якій транспортні витрати будуть мінімальними.

Вебер вважав, і такої ж думки дотримуємося й ми, що теорія розміщення промисловості основним об'єктом дослідження повинна мати не підприємство, а виробничу одиницю: “... підприємство як господарсько-організаційна одиниця, – писав він, – не складає ніякої локальної одиниці, і тому не може служити об'єктом дослідження для штандортної теорії” [7, с. 139].

Для визначення транспортної орієнтації виробничої одиниці, яка поєднує матеріальну й споживчу орієнтацію, Вебер використовує геометричні побудови (трикутник) В. Лаунгардта, матеріальний індекс (відношення ваги локалізованих матеріалів до ваги готового продукту) та штандортну вагу (відношення сукупної ваги матеріалів і продукту до ваги продукту).

Якщо ж витрати на робочу силу територіально змінюються, то А. Вебер пропонує визначати не лише транспортну, але й “робочу орієнтацію”. Остання обумовлюється просторовими відмінностями у рівні заробітної плати та продуктивності праці. Для встановлення робочої орієнтації Вебер використовував трудовий коефіцієнт – відношення витрат на робочу силу в розрахунку на тонну продукції до загальної ваги перевезених матеріалів і готової продукції.

А. Вебер цілком слушно вважав, що крім транспортної і робочої орієнтації на розміщення окремо взятої виробничої одиниці впливає й агломерація – просторова концентрація й виробнича взаємодія в певному місці декількох чи багатьох виробничих одиниць.

Для кількісного виразу всіх факторів розміщення промислового виробництва А. Вебер запропонував графічну систему ізодан (ліній однакової величини окремих і сукупних витрат). Правда, ця система не відзначалася високою репрезентативністю, оскільки методично було складно дати оцінку всіх факторів, особливо агломераційного, для багатьох місць одночасно.

З неокласичних позицій у першій половині ХХ ст. теорію А. Вебера розвивали О. Енгландер, А. Предель, Г. Ритчль, Т. Паландер, А. Льош, Е. Гувер та ін. Так, Енгландер (1924) розвивав її в напрямку вартісного аналізу витрат виробництва. Ритчль (1927) спробував поєднати такий аналіз з натурально-технічними показниками, запропонованими Вебером. Льош (1939) теоретично довів тезу А. Лорія, що місцезнаходження підприємства визначає не мінімум транспортних витрат, а прибуток підприємця [8, с. 46]. Виходячи з цього, Гувер (1947) рекомендував підприємцям розміщувати промислові підприємства у місцях масового безробіття, де вартість робочої сили є найменшою.

Розвинути теорію А. Вебера з позицій *інституційної аналізи* намагався німецький економіст-географ А. Рюль (1931). При обґрунтуванні розміщення підприємств він вважав доцільним більше уваги приділяти “соціальному оточенню” та “економічній етиці” [9, с. 100].

Представники *національної регіоналістики* особливу увагу звертали на аналіз факторів розвитку і розміщення промислового виробництва в руслі ідей А. Вебера. Але спектр факторів, які вони вивчали, і розширився, і поглибився. Так, В. Садовський (1919–1920) найбільше уваги приділив фактору робочої сили. Він, зокрема, показав, що розміщення великої промисловості в Україні супроводжується припливом неукраїнського робітництва, що гальмує підготовку власних кадрів [10, с. 136].

В. Іванис (1938), окрім веберівських “орієнтацій”, враховував розміри наявного капіталу, місткість споживчого ринку та ін. Це дало йому змогу розкрити капіталомісткий і недостатньо ефективний характер української промисловості, що визначався імперськими центрами.

Р. Димінський (1943) спеціально виділяв фактор якісної (кваліфікованої) праці, комунікаційні, політичні та інші чинники. Він, як і А. Лорія та А. Льош, вважав, що критерієм розміщення промислового виробництва є максимум його прибутковості.

Слід спеціально підкреслити, що представники національної регіоналістики традиційно розробку теорії розміщення промислового виробництва поєднували

із захистом національних інтересів України у її імперському оточенні.

Зміцнити теоретичні засади класичної теорії розміщення промисловості прагнули й окремі вчені в рамках *теорії планової економіки*; тим більше, що цього вимагала практика соціалістичної індустріалізації. Наприкінці 1920-х років, як зауважив М. Морозов, “по відношенню до промисловості доводиться констатувати зяючу порожнечу в нашій оригінальній літературі... з теорії штандорту...” [11, с. 221].

Багато вчених вважали за можливо повністю пристосувати теорію А. Вебера до потреб розміщення соціалістичної промисловості (М. Баранський, Є. Варга, М. Морозов, М. Чарновський), деякі (І. Александров, С. Бернштейн-Коган) – лише частково (використовувати матеріальний індекс та ін.). Чи мало вчених критикували її за надмірну абстрактність (А. Гінзбург, С. Бернштейн-Коган, А. Буковецький та ін.). І все-таки на основі теорії Вебера була сформульована *теорія мінімальних витрат*, яка й була взята за основу розміщення соціалістичного виробництва. Найбільш чітко її виразив М. Чарновський. Він писав, що “загальною підставою для орієнтування виробництва при виборі місця розташування підприємства в першу чергу служить принцип мінімальних витрат виробництва, включаючи також транспортування готового продукту до місця споживання...” [цит. за: 12, с. 327].

Як відгалуження від цієї теорії розвивалися концепції сировинної орієнтації (А. Гінзбург, В. Михайлов), орієнтації на робочу силу (В. Жуковський, Є. Шатан), транспортної орієнтації (С. Бессонов, І. Дашковський). Характерним для них було перебільшення ролі одного із факторів розміщення виробництва.

Деякі вчені намагалися довести, що загальних (позаісторичних) закономірностей розміщення виробництва бути не може й робили спроби встановити закономірності розміщення, власне, соціалістичної промисловості (В. Пищаєв, 1931; В. Покшишевський, 1932; М. Ковалевський, 1932; та ін.).

Слід віддати належне тим авторам, які в умовах тоталітарного режиму намагалися дати об’єктивну оцінку теорії Вебера, зокрема С.В. Бернштейн-Когану (1925), М.М. Баранському (1926), М.В. Морозову (1927), А. Гінзбургу (1931) та ін. Наукові погляди Бернштейн-Когана, Гінзбурга та інших вчених були визнані “шкідливими”, а самі вони проходили за політичними процесами меньшевиків, “Промпартії” та ін.

В довоєнний період в колишньому СРСР принципово нових положень до теорії Вебера внесено не було. Цьому були об’єктивні й суб’єктивні причини. Головна з них – це поширення суб’єктивних методів у плануванні розміщення соціалістичної промисловості. З позицій теорії Вебера (економічної раціональності), зрозуміло, неможливо було довести необхідність розміщення індустріальних гігантів у

східних районах Росії. Відповідно, теорія розміщення соціалістичної промисловості все більшої ваги надавала політичним факторам [11, с. 232]. Причини такого “дрейфу” І.-С. Коропецький вбачав у тому, що за тоталітарних часів “головна мета політики розміщення промисловості полягає у зміцненні режиму” [13, с. 130].

В аналогічному ключі теорія розміщення соціалістичної промисловості розвивалася і в післявоєнні роки (Степанов, 1955, 1961; Фейгин, 1958; Особенности и факторы..., 1960; та ін.).

За кордоном у перші післявоєнні десятиліття фундатор регіональної науки У. Ізард (Айзард) прагнув якомога більше зблизити класичну теорію розміщення виробництва з *неокласичним напрямом економічної теорії*. Так, у книзі “Розміщення виробництва та просторова економіка” (1956) він відмічає: якщо “транспортні витрати” визначати як переміщення одиниці ваги на одиницю відстані, а “транспортні тарифи” як ціну цих витрат, то базового принципу неокласики – рівності граничних норм заміщення – буде цілком достатньо для надання теорії розміщення виробництва справжнього узагальнення. Фактично мається на увазі повна “асиміляція” теорії розміщення виробництва, передусім промислового, із загальною мікроекономічною теорією. Цю думку ще більше розвинув Л. Мозес (1970). Виходячи з того, що оптимальне місцеположення підприємства пов’язане з мінімальними виробничими витратами, він ставив питання про повну інтеграцію теорії розміщення виробництва з *теорією фірми*.

Але якщо всі фактори можуть замінювати один одного, то оптимальне розміщення підприємства уже залежатиме від обсягу виробництва, а тому необхідно брати до уваги й загальні виробничі рішення [1, с. 557].

Таким чином, створюються передумови для використання в класичній теорії розміщення і ідей *неоінституціоналізму*. Особливо значну цінність представляють ті з них, що базуються на синтезі теорій людської поведінки та трансакційних витрат. Вплив поведінки окремих підприємців та фірм на розміщення промисловості уже доведено Я. Гамільтоном (1971). А ідея Р. Коуза щодо ролі трансакційних витрат у розміщенні промисловості ще потребує змістовної інтерпретації. На думку Р. Коуза, неокласична теорія дає очікувані результати у сфері розміщення ресурсів лише за відсутності трансакційних витрат; за їх наявності розміщення ресурсів знаходиться під впливом структури права власності [14, с. 42].

Аж у першій половині 1960-х років (у зв’язку зі становленням регіональної парадигми в управлінні промисловістю та системного підходу) зародилася *теорія розміщення промисловості на засадах системного підходу*.

Формально ця теорія бере початок з 1963 р., коли П.М. Алампієв увів у науковий вжиток поняття елементарного техніко-економічного комплексу. Під

ним він розумів стійке функціональне поєднання підприємств різних галузей [15, с. 73].

На мікроекономічному рівні поняття елементарного техніко-економічного комплексу дозволяло переосмислити класичну теорію розміщення промисловості: розглянути і виробництво, і фактори його розміщення як рівноправні складові – в рамках елементарної промислово-територіальної системи (ПТС).

Але, як згодом показав П.Я. Бакланов, елементарний техніко-економічний комплекс далеко не повною мірою визначав сутність елементарної ПТС, оскільки не акцентував увагу на територіальних зв'язках усередині самого комплексу [16, с. 47].

Якщо виходити з того, що всі інші елементи елементарної ПТС (ресурсні, споживчі тощо) по відношенню до виробництва виступають як фактори його розміщення, то можна стверджувати, що теорія цих систем довгий час визрівала "під дахом" класичної теорії розміщення промисловості, точніше її відгалуження, яке А.В. Колодійчук представляє як *локалізаційні теорії* [17].

Услід за П.М. Алампєвим, своє розуміння сутності елементарної ПТС представили М.М. Паламарчук (1969), П.М. Степанов (1970), В.С. Міхеєва (1971), П.М. Полян (1976), О.І. Шаблій (1976) та ін. Але справжній прорив в трактуванні елементарної ПТС було зроблено П.Я. Баклановим. Промислові системи, які поєднували в собі просторову диференціацію цілісного виробничого процесу він назвав просторовими, а системи на базі його "характерної ланки", що поєднувала ресурсні й споживчі елементи (вузли) – елементарними просторовими системами промисловості [16, с. 39]. Трохи згодом, автор цих рядків спробував довести, що такими характерними ланками елементарних ПТС виступають окремі виробництва або їх просторово стійкі сукупності – окремі виробництва або їх прості інтеграції (основного з обслуговуючими та допоміжними) [18, с. 82].

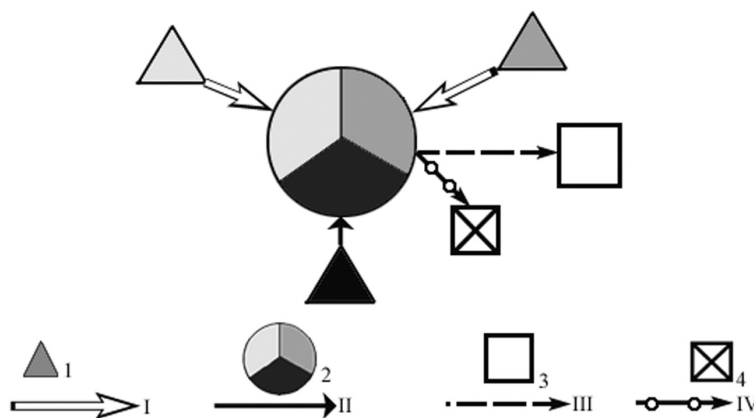


Рис. 2. Елементарна ПТС

Елементи системи: 1 – джерела ресурсів виробництва; 2 – ядро системи (виробництво, з відображенням співвідношення між елементами виробництва); 3 – споживачі продукції; 4 – об'єкти, що утилізують відходи виробництва. Горизонтальні зв'язки: I – за матеріально-технічним постачанням; II – за трудовими ресурсами; III – збутові; IV – виробничо-екологічні.

Загалом структуру елементарної ПТС формує її ядро разом із його "оточенням" – сукупністю горизонтальних зв'язків (рис. 2).

Через те, що ядра елементарних ПТС можуть бути дуже різними – виступати чи то стадіями виробничого процесу, чи то ступенями спеціалізації виробництва (за класами, видами, типами, типорозмірами й моделями продукції), ми запропонуємо виділяти два типи елементарних ПТС – постадійної та ступінчастої спеціалізації. Наприклад, в ливарній елементарній ПТС постадійної спеціалізації можна виділити такі (ще більш вузькі) елементарні ПТС ступінчастої спеціалізації: за розплавами – чавунним, сталевим, кольорових металів (тобто за класом); за конструктивно-технологічною однорідністю (тобто за видами виробів); за типом виробництва (литво в кокіль і литво в земляні форми); за типорозмірами (вагою відливок тощо) [19, с. 53-54].

Таким чином, у теорії елементарних ПТС чітко окреслилось два напрями: 1) теорії систем, що формуються на основі підприємств (П.М. Алампєв, М.М. Паламарчук та ін.); 2) теорії систем, що формуються на основі окремих виробництв чи їх просторово стійких сукупностей (П.Я. Бакланов, В.І. Захарченко та ін.).

Звичайно, перший теоретичний підхід є зручнішим в плані збору й обробки статистичної інформації. Але він більше прийнятний для дослідження статичного аспекту системно-територіальної організації промисловості. Але як тільки підприємства в процесі розвитку, зокрема ринкових трансформацій, починають дробитися чи, навпаки, обростати новими виробництвами, стає зрозуміло, що вивчення динамічних аспектів елементарних ПТС можливе, передусім, на основі другого підходу.

Плідною в цьому контексті нам уявляється *концепція докорінної реорганізації виробництва*, яка була сформульована М. Хеммером (1991). Згідно з цією концепцією при реорганізації виробництва слід виділяти групи взаємозв'язаних видів діяльності, які споживають ресурси і перетворюють їх у продукцію, цінну для споживача [19, с.133]. По-суті, мова йде про необхідність переходу на позиції теорії елементарних ПТС, яка передбачає виділення ресурсного, виробничого та споживчого блоків систем, при взаємодії яких і слід вивчати вплив трансакційних витрат на розміщення виробництва.

Висновки. Звичайно, ми не повною мірою простежили розвиток теорії розміщення промисловості із історико-економічних та системних позицій. Але й викладеного, на нашу думку, достатньо для того, щоб пере-

конатися, що вона розвивалися під певним впливом основних напрямів економічної думки, а в останній десятиліття – в руслі ідей системного підходу, що більше орієнтує її на практику розміщення промислових об'єктів та раціональну організацію територіально-економічних зв'язків.

ЛІТЕРАТУРА

1. Блауг М. Економічна теорія в ретроспективі / Марк Блауг ; пер. з англ. – К.: Основи, 2001. – 670 с.
2. Буржуазная региональная теория и государственно-монополистическое регулирование размещения производительных сил (критический анализ) / Сапожников А. Д., Смольников М. В., Васильев В. А. – М.: Мысль, 1981. – 252 с.
3. Микроэкономика: теория и практика / под ред. А.Г. Грязновой, А.Ю. Юданова. – М.: ИТД "КноРус", 1999. – 542 с.
4. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов (1776) / Адам Смит. – М.: Наука, 1993. – 572 с.
5. Теорія місця розташування // Словник сучасної економіки МАКМІЛЛАН / гол. ред. Д. Пірс ; пер. з англ. – К.: АртЕк, 2000. – С. 535-537.
6. Пчелинцев О.С. Экономическое обоснование размещения производства: Методы, применяемые в капиталистических странах / Пчелинцев О.С. – М.: Наука, 1966. – 264 с.
7. Вебер А. Теория размещения промышленности (1909) / Альфред Вебер ; пер. с нем. – Л.; М.: Книга, 1926. – 224 с.
8. Леш А. Географическое размещение хозяйства (1939) / Август Леш ; пер. с англ. – М.: изд-во иностр. лит., 1959. – 455 с.
9. Харке Г. Вклад Альфреда Рюля в развитие экономической географии / Г. Харке // Вест. Моск. ун-та. Сер. 5: География. – 1986. – № 4. – С. 96-101.
10. Шаблій О. І. Видатний український економіст і економіко-географ Валентин Садовський (до 110-річчя від народження) / О. І. Шаблій // Регіональна економіка. – 1996. – № 1-2. – С. 132-141.
11. Морозов Н. Веберовская теория промышленности штандорта и ее критики / Н. Морозов // Соц. хоз-во. – 1927. – Кн. 3. – С. 220-238.
12. Дроздов В.В. Теория рационального размещения производительных сил // Всемирная история экономической мысли. – [в 6 т.] / ред. кол.: В.Н. Черковец (гл. ред.) и др. – М.: Мысль, 1990. – Т. 4. – С. 326-331.
13. Коропечий І.-С. Економічні праці: [зб. вибр. ст.] / Пчелинцев О.С. – К.: Смолоскип, 1998. – 414 с.
14. Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / Дуглас Норт ; пер. з англ. – К.: Основи, 2000. – 198 с.
15. Алампов П.М. Экономическое районирование СССР / Алампов П. М. – [в 2 кн.]. – М.: Экономиздат, 1963. – Кн. 2. – 248 с.
16. Бакланов П. Я. Динамические пространственные системы промышленности: Теоретический анализ / Бакланов П. Я. – М.: Наука, 1978. – 132 с.
17. Колодійчук А.В. Середовищні теорії розвитку промисловості [Електронний ресурс] / А. В. Колодійчук // Ефективна економіка: [Електрон. наук. фах. вид.]. – 2012. – № 5. – Режим доступу: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=1146>
18. Захарченко В. И. Экономический анализ элементарных промышленно-территориальных систем / В. И. Захарченко // Экономическая география: [респ. межвед. науч. сб.]. – К.: изд-во Киев. ун-та, 1983. – Вып. 35. – С. 82-89.
19. Захарченко В. І. Трансформаційні процеси у промислових територіальних системах України / Захарченко В. І. – Вінниця: Гіпаніс, 2004. – 548 с.